

УДК 159.97:159.923.31

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.3.19>

Попелюшко Роман Павлович,

доктор психологічних наук, доцент,

доцент кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін

Державного університету інфраструктури та технологій

ORCID ID: 0000-0002-1227-1292

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN OF YOUNGER SCHOOL AGE FROM ONE-PARTY FAMILIES

Статтю присвячено розгляду психологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку з неповних сімей. Проаналізовано визначення поняття неповної сім'ї в науковій психологічній літературі для розуміння актуальних питань особливості психологічного розвитку особистості молодшого школяра в неповній сім'ї.

Обґрунтовано актуальність вивчення психологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку з неповних сімей, в умовах невизначеності та соціально-економічних потрясінь. Перед сучасною психологічною наукою постає актуальна проблема дослідження життєдіяльності та особливостей психологічного розвитку дітей, молодшого шкільного віку, які пережили розлучення своїх батьків (психологічна травматична подія) в ранньому дитинстві, та профілактика чи корекція наслідків даної події, у вигляді симптомів невротичних розладів у підлітковому та юнацькому віці.

У статті викладено результати теоретичного аналізу особливостей неповної сім'ї та проблеми впливу неповних сімей на виникнення негативних психологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку. Розглянуто чинники деформації сім'ї: розлучення; смерть одного з батьків; народження позашлюбної дитини; народження дитини неодруженою жінкою; всиновлення дитини неодруженою жінкою; тривала відсутність одного з батьків при юридичному збереженні шлюбу.

Особливу увагу присвячено основним характеристикам і особливостям існування неповної сім'ї, що залежать від таких факторів, як: стадія життєвого циклу, на якій утворилась неповна сім'я; наявність у сім'ї дітей та їх вік під час перетворення сім'ї у неповну; основні соціально-психологічні характеристики сім'ї під час її перетворення у неповну; матеріальне становище неповної сім'ї. Зауважено те, що дітям молодшого шкільного віку, які виховуються у неповних сім'ях, притаманні: підвищений рівень тривожності, емоційне відчуження від одного з батьків, який не перебуває у сім'ї, нижчий рівень емоційного благополуччя у сім'ї, порівняно з дітьми цього ж віку з повних сімей.

Окреслені перспективи емпіричних досліджень проблеми впливу неповних сімей на виникнення психологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: молодші школярі, неповна сім'я, розвиток, психологічні особливості, психологічна травма.

The article is devoted to the consideration of psychological characteristics of children of primary school age from single-parent families. The definition of the concept of a single-parent family in the scientific psychological literature was analyzed in order to understand the topical issues of the psychological development of the personality of a younger schoolboy in a single-parent family.

The relevance of studying the psychological characteristics of children of elementary school age from single-parent families, in conditions of uncertainty and socio-economic upheavals, is justified. Modern psychological science faces the urgent problem of researching the life activities and features of the psychological development of children of primary school age who experienced the divorce of their parents (a psychological traumatic event) in early childhood, and the prevention or correction of the consequences of this event, in the form of symptoms of neurotic disorders in adolescents and young adults.

The article presents the results of a theoretical analysis of the characteristics of single-parent families and the problem of the influence of single-parent families on the occurrence of negative psychological characteristics of children of primary school age. Factors of family deformation are considered: divorce; death of one of the parents; birth of an illegitimate child; birth of a child by an unmarried woman; adoption of a child by an unmarried woman; long-term absence of one of the parents while legally preserving the marriage.

Special attention is paid to the main characteristics and peculiarities of the existence of a single-parent family, which depend on such factors as: the stage of the life cycle at which the single-parent family was formed; the presence of children in the family and their age at the time of the transformation of the family into a single family; the main socio-psychological characteristics of the family during its transformation into an incomplete family; financial situation of a single-parent family. It was noted that

children of primary school age who are raised in single-parent families have: an increased level of anxiety, emotional alienation from one of the parents who is not in the family, a lower level of emotional well-being in the family, compared to children of the same age from complete families.

The prospects of empirical studies of the problem of the influence of single-parent families on the emergence of psychological characteristics of children of primary school age are outlined.

Key words: *younger schoolchildren, incomplete family, development, psychological features, psychological trauma.*

Вступ. Сім'я, її стабільність та гармонійність функціонування є важливою умовою психічного здоров'я кожної людини. Особливого значення набуває психологічний клімат у родині, характер батьківсько-дитячих взаємин у процесі розвитку та становлення особистості дитини. Розлучення призводить до трансформації сім'ї і, як наслідок, негативно позначається на життєдіяльності дитини. Тому перед сучасною психологічною наукою постає актуальна проблема дослідження життєдіяльності дітей, зокрема молодшого шкільного віку, які пережили розлучення своїх батьків, та, відповідно, розробки засобів зниження негативних наслідків розлучення на дитячу особистість. На думку багатьох науковців, психологічні травматичні події (розлучення батьків), які переживаються у ранньому дитинстві, стають чинником появи симптомів невротичних розладів у підлітковому та юнацькому віці. Здійснення психологічної допомоги дітям молодшого шкільного віку дасть можливість ефективно впливати на їх життєдіяльність, попереджувати появу невротичних розладів.

Питання життєдіяльності дитини після розлучення її батьків розглядаються у філософії, психології, юриспруденції, медицині, але на відміну від теоретичної складової, недостатньо розроблена практична складова проблеми психологічних умов життєдіяльності дитини старшого дошкільного чи молодшого шкільного віку, після розлучення батьків.

Метою статті є аналіз впливу неповних сімей на виникнення психологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу. В українському суспільстві, неповна сім'я займає особливе положення, вона є одним з основних соціально-демографічних типів сучасної сім'ї. Багато науковців, які займаються соціальними проблемами, стверджують, що діти, які виховуються в неповних сім'ях, більш схильні до проблем різного психолого-педагогічного характеру, ніж діти, які виховуються в повній сім'ї.

На думку О. Максимович, під неповною сім'єю розуміється:

– сім'я, яка характеризується специфічною формою становлення, порушенням внутрішньої

структури і деформацією подружніх і батьківських стосунків;

– категорії сімей, в яких дитина до 16 років проживає з одним із батьків, що несе за неї повну відповідальність [1, с. 135].

Як вважає Л. Ковальчук, є такі особливості неповної сім'ї, як: економічна підтримка неповнолітніх членів сімей є утрудненою, тому, що така сім'я найчастіше є малозабезпеченою; процес соціалізації дитини порушено, внаслідок відсутності повноцінного суб'єкта сімейного виховання; деформовано формування психологічної статі дитини, труднощі з ознайомленням дитини із соціальними ролями чоловіка (жінки), батька (матері); порушено право дитини на виховання і розвиток у сім'ї; знижено можливості моральної регламентації поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності; у дитини виникають труднощі з формуванням почуття безпеки в сім'ї, порушена її потреба у визначенні однолітками; емоційна нестабільність у сім'ї, невпевненість батьків у своєму соціальному статусі, почуття образи батьків за свою дитину [2, с. 12].

На думку О. Прохорової [3], структурна деформація сім'ї відбувається внаслідок таких чинників, як:

– **Розлучення** (розлучена сім'я). Розлучення і розпад сім'ї травмує незрілу психіку дитини, через що нерідко порушуються взаємини матері і дитини. Успішність дітей з неповних сімей у школі, нижче, ніж успішність дітей з повних сімей, тому, що вони порівняно мало читають та більшу частину часу проводить поза домом. Практично половина правопорушників серед неповнолітніх жили в неповних сім'ях. Ці діти більш самостійні і мають більш розвинені такі людські якості, як: кмітливості, чуйності, емоційності. Вони раніше знайомляться з дорослим світом. Багато психологів вважають, що розлучення передаються у «спадок»: дитина яка виросла у неповній сім'ї, засвоює негативні риси поведінки і манери відношення до протилежної статі. З часом ця, вже доросла, людина часто не може створити чи зберегти свою власну сім'ю;

– **Смерть одного з батьків** (напівсирітська сім'я). Втрата супутника життя переживається як катастрофа, не тільки партнером а і дитиною. Коло

спілкування, для дитини, поступово обмежується рамками мікрооточення одного з батьків. Абсолютизується колишнє спільне життя, позитивно міфологізується померлий чоловік чи дружина, та всі інші члени родини відходять на другий план перед цими міфами та стереотипами надовго. Досить важко відбувається відновлення соціальної активності, членів такої сім'ї своїми силами;

– **Народження позашлюбної дитини** (позашлюбна сім'я). Це існуючий тривалий час юридично не оформлений шлюбний союз чоловіка і жінки з дітьми або без дітей, а також дошлюбні стійкі і тривалі сімейні стосунки молодих людей, що може призвести до укладення шлюбу або до виникнення материнської сім'ї – позашлюбної [3].

Таким сім'ям притаманний замкнутий характер життєдіяльності. Коло спілкування обмежене і як би роздвоєне, тобто у кожного з членів такої сім'ї свої, стійкі зв'язки і контакти між їх близькими, а контакти між спільнотами «дружини» та «чоловіка» практично відсутні. В цьому випадку, можливе зростання загальної нервово-емоційної напруженості і розпад такої сім'ї. Врахування особливостей життєдіяльності «позашлюбної» сім'ї дозволяє планувати заходи медико-психолого-педагогічної та юридичної профілактики;

– **Народження дитини неодруженою жінкою** (материнська сім'я). «Материнська» сім'я – різновид неповної сім'ї, коли жінка народжує дитину, не перебуваючи у шлюбі. Основними чинниками, що здійснюють вплив на психологію такої сім'ї, є: наявність іншого батька і характер відносин з ним, ставлення батьків матері-одиначки до позашлюбної дитини, ставлення самої матері до дитини. Область життєвих інтересів значною мірою визначається відносинами з мікросередовищем. Спільне проживання матері-одиначки з батьками, іншими родичами, наявність з їхнього боку різних видів допомоги сприяє розвитку певного рівня міжсімейних відносин; такі сім'ї зайняті предметно-практичною діяльністю виховання дитини. Відсутність батьків матері-одиначки або стійких зв'язків з ними, як і інші фактори, які суттєво обмежують сферу інтересів життєдіяльності сім'ї: на перший план виходить турбота про бюджет і вихованні дитини. Все це впливає на психіку жінки, деформує її установки на материнство, материнську поведінку, і може призвести до психологічного стресу і негативному відношенню до дитини [3];

– **Усиновлення дитини неодруженою жінкою** (прийомна сім'я). Характерною особливістю такої сім'ї є підвищений інтерес до життя: це наслідок альтруїстичної спрямованості батьків-усиновителів. Усиновитель в таких випадках обережний до

життя дитини і намагається не дуже втручатися в це життя. У жінок, які тривалий час прагнули усиновити дитину, може розвинути ряд психогенних відхилень типу «надмірна опіка» або «фобія втрати» цієї дитини. Ці та можливі інші труднощі, що супроводжують батьків-усиновителів на цьому шляху, з часом, як правило, розчиняються і їм на зміну приходять стійкі батьківські почуття;

– **Тривала відсутність одного з батьків при юридичному збереженні шлюбу** (дистанційна сім'я). Тобто життя в цій сім'ї проходить для кожного з подружжя окремо через специфіку професії чи місця проживання одного або двох шлюбних партнерів (моряки, військові, заробітчани, артисти, спортсмени, бортпроводники поїздів далекого прямування, стюардеси тощо).

Характерним для дистантних сімей є гострота і свіжість почуттів, особливо, якщо в їх основі лежать так звані «векторні» шлюби. Думки науковців про стабільність дистантних сімей розходяться: одні вважають, що сама специфіка цих сімей робить їх нестійкими, а інші рахують, що ці сім'ї одні з найбільш міцних і стійких сімей. Проте і ті, й інші визнають наявність проблем з розвитком дітей в таких сім'ях, так як в їх соціалізації велику роль відіграє тільки один з подружжя (частіше мати) або вулиця. Тому серед подружжя часто бувають суперечки про методи виховання їх дітей і причини їх девіантної поведінки при черговому зібранні всієї родини [3].

Неповність сім'ї, є певною динамічною характеристикою, тобто вона може виникати на певному етапі життєвого циклу сім'ї, а потім, зі зміною обставин, неповна сім'я знову набуває своєї попередньої форми.

Той етап коли сім'я існує як неповна, зазвичай залишає свій відбиток як на особливостях подальшого розвитку сім'ї загалом, так і на кожному її члені зокрема. А характер даних змін залежить від багатьох факторів, одним з основних є те, на якій саме стадії розвитку сім'ї вона перетворилася у неповну. Тобто утворення неповної сім'ї на стадії появи і виховання у ній маленьких дітей, дошкільного та молодшого шкільного віку, має значний негативний вплив на становлення гармонійних партнерських взаємин між подружжям та на процес виховання дітей, становлення їх особистості.

Сучасна українська наука досі не має системи дослідження феномену неповної сім'ї, її сутності, характерних рис та основних психологічних проблем. А відсутність структурованої та науково підтвердженої інформації з цих питань унеможливує побудову ефективних програм психологічної допомоги членам неповних сімей.

Основні характеристики і особливості існування неповної сім'ї залежать від таких факторів, як:

- стадія життєвого циклу, на якій утворилась неповна сім'я;
- наявність у сім'ї дітей та їх вік під час перетворення сім'ї у неповну;
- основні соціально-психологічні характеристики сім'ї під час її перетворення у неповну;
- матеріальне становище неповної сім'ї [4].

В залежності від того, коли саме утворилася неповна сім'я, можна прогнозувати наступні особливості її функціонування. Тобто, наприклад, якщо один з партнерів змушений був емігрувати чи виїхати на роботу в інше місто чи країну, коли його сім'я є ще молодою, діти щойно народились, відповідно, взаємини між подружжям цілковито не стабілізувались, і розподіл внутрішньо сімейних ролей та нове структурування організації сімейної системи не відбулось, можна прогнозувати високу ймовірність виникнення численних труднощів у майбутньому, аж до розлучення. Також, негативні тенденції посилюються, коли новонароджена дитина була незапланована і хтось з батьків змушений емігрувати через зростання труднощів матеріального характеру. Наразі посилення негативних тенденцій, які включають емоційне відчуження між членами родини, зростання конфліктності, міри незадоволеності сімейним життям тощо, спостерігається у випадку присутності прихованих мотивів еміграції, коли офіційною версією є заробити кошти на житло чи навчання дитини, але насправді трудова еміграція є втечею від особистих чи сімейних проблем.

Якщо неповність сім'ї утворилась, коли діти перебували у ранньому чи дошкільному віці, значно утруднюється, а то й унеможлиблюється встановлення надійного емоційного взаємозв'язку між дитиною (дітьми) та одним з батьків який знаходиться поза неповною сім'єю. А найперше, з чим стикаються члени новоствореної неповної сім'ї – це необхідність пережити втрату чи розлуку з одним із членів сім'ї. Розлука є стресовою ситуацією для всіх членів сім'ї, це є одним з видів втрати [5, с. 100], який виступає ознакою її неблагополуччя, адже впливає на якість функціонування всієї сімейної системи.

Переживання кризової ситуації «втрати», має різні наслідки які залежать від віку, статі, індивідуальних особливостей дітей, специфіки попередніх взаємин у сім'ї, позиції та дій дорослих членів сім'ї. Р. Паже наголошував на існуванні таких типів втрат, як:

1) Втрати пов'язані зі становленням особистості дитини та її розвитком:

– втрати зв'язку з матір'ю, але набуття зовнішнього світу;

– втрата батьківської уваги, достатньо тривалого спілкування і набуття колективу.

Без цих втрат не можна обійтися, через їх переживання дитина стає більш досвідченою;

2) Втрати пов'язані з важкою життєвою ситуацією чи несподіванкою.

Особливостями переживання втрати у дітей, на думку Р. Паже, є: шок, заперечення, угода з собою, злість на себе, прийняття, розуміння, вміння подолати втрату тощо. Також, характерною особливістю дітей дошкільного та молодшого шкільного віку є те, що вони переживаючи те ж, що й дорослі, не можуть висловити це словами, та вкрай слабо розуміють, що діється, і почуваються винними у чомусь [5].

Розлучення батьків, насилля в родині створюють сильні стреси у дітей і суттєво впливають на їх шкільне навчання та позашкільне життя. Ще до розлучення батьків молодший школяр здатний помічати непорозуміння між батьками, що створює емоційну напругу та різні уявлення про те, що буде з ним після розлучення батьків. В більшості випадків у таких дітей знижується навчальна успішність. Коли ж настає розлучення, то у молодшого школяра з'являються такі почуття, як: сум, гнів, тривога. Дитина стає пригніченою або занадто вразливою і, у більшості випадків, починає погано вчитися, стає неслухняною, а у 4-7 класах може, із великою ймовірністю, втратити емоційний зв'язок з родиною [6].

Неповна родина по-різному впливає на навчальні успіхи молодших школярів. В тих випадках, коли мати-одиначка не має постійної роботи, матеріально незабезпечена, в неї виникає постійна емоційна напруга, депресія, невротична тривога. Все це в більшості випадків негативно відбивається і на емоційному стані дитини, її розумовому розвитку, на успіхах в навчанні. Дещо краще становище у того молодшого школяра, де мати-одиначка має постійну роботу, яка їй подобається. У такій неповній родині часто спостерігається високий рівень самоповаги і відносно сильне почуття родинної єдності і солідарності. Все це створює соціально-психологічні умови для успішного навчання дитини [7].

У неповній сім'ї одному з батьків, що залишився, неважко створити у дитини негативне уявлення про відсутнього з батьків, особливо якщо розставання було пов'язане з розлученням або чимось, що заподіє сильний біль. Жінка, що залишилася з дітьми без чоловіка, повинна намагатися, щоб її дитина не подумала, що всі чоловіки погані. Хлопчику, який це чує, важко повірити, що бути чоловіком це добре.

Через те, що діти в неповній родині не можуть спостерігати відносини між чоловіками й жінками, то вони виростають, не маючи цілісної моделі цих відносин. Однак усі ці проблеми розв'язуються. Жінка-мати цілком може мати адекватну, приймаючу установку відносно чоловіків і бути досить зрілою, щоб не створювати в дітей негативного уявлення про них. Вона може допомогти своїм дітям встановити добрі й близькі відносини з дорослими чоловіками, яких вона знає й поважає.

Хлопчики в неповній сім'ї, де з батьків одна мати, зіштовхуються з більш серйозною проблемою, «залюблені» матір'ю та переконавшись у тому, що в суспільстві головні жінки, вони починають відчувати, що чоловіки відіграють незначну роль як в сім'ї, так і в суспільному житті.

Дівчинка в неповній сім'ї теж може отримати перекручене уявлення про відносини між чоловіками й жінками. Вона або готова на роль прислуги – дає все й нічого не одержує – або відчуває, що може все робити самостійно й бути зовсім незалежною.

Якщо сім'я має статус неповної, то всі закономірності психологічного становлення особистості змінюються, тому що один з батьків, будь-то мати чи батько, не може врахувати усіх нюансів виховання дитини. Тому психологічне здоров'я дитини у неповній сім'ї порушується, вона може бути занадто емоційною, тривожною, замкнутою тощо.

Результати дослідження які були узагальнені Н. Асановой, демонструють те, що дітям молодшого шкільного віку, які виховуються у неповних сім'ях, притаманні: підвищений рівень тривожності, емоційне відчуження від одного з батьків, який не перебуває у сім'ї, нижчий рівень емоційного благополуччя у сім'ї, порівняно з дітьми цього ж віку з повних сімей [8].

І чим старша стає дитина, тим сильніше проявляються у неї ознаки психологічної статі і тим

серйознішими можуть бути порушення поведінки, які стають помітними не лише в сім'ї, але й за її межами. Це насамперед проявляється у вираженні агресії в навчальному закладі, на вулиці, сльозливості, боязливості, конфліктності, розсіяності уваги тощо. Проте найчастіше засобами переробки сімейних стресів для дівчат виступають порушення здоров'я (психосоматичні прояви), а для хлопчиків – асоціальні форми поведінки [9, с. 146–148].

Висновки. Таким чином, усі вище зазначені факти дають підставу зробити висновки про те, що психологічна дисгармонійність внутрішньо-сімейного життя після перетворення сім'ї у неповну, нездатність батьків налагодити конструктивні взаємозв'язки в умовах розлучення та життя після розлучення, негативно впливають на емоційний стан дитини. Більшість батьків, які залишилися виховувати дітей у неповних сім'ях, не здійснюють спроби обговорення з дітьми своїх і їхніх переживань з цього приводу. Вони вважають, що дитина дошкільного чи молодшого шкільного віку не здатна прийняти і зрозуміти такі складні проблеми, або свідомо приховують ці проблеми, щоб не травмувати дитину. Тому, у багатьох випадках матері бояться в розмові з дитиною про батька видати свої переживання, образи, незадоволення, гніву на колишнього чоловіка. Дитина яка зростає в неповній сім'ї помічає, що мати, говорячи з кимсь про батька, починає плакати чи нервувати. Тоді вона починає усвідомлювати, що в сім'ї відбувається щось, що від неї приховують як щось погане. І в результаті цього приховування дитина залишається на одинці зі своїми тривожними переживаннями, які набувають тенденцій фрустрованих, що з одним з батьків, який залишився з нею, діється щось недобре, але вона не знає, що саме. Саме такий стан спричиняє поступове емоційне відчуження між дитиною та тим з батьків, який залишився з нею.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Максимович О. М. Особливості виховання дітей із розлучених сімей : Навчально-методичний посібник. Київ : ДЦССМ, 2004. 140 с.
2. Ковальчук Л. Вплив структурної неповноти сім'ї на розвиток і поведінку особи / Л. Ковальчук, В. Костів, О. Максимович. *Родинні взаємини і проблеми виховання дітей*. Івано-Франківськ, 1995. С. 11–14.
3. Прохорова О. Г. Семейведение: теория и практика : учебник для академического бакалавриата. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2019. 379 с.
4. Денисенко В. Еміграційна епідемія. *День*. 2007. 5 грудня (№ 21). С. 5.
5. Целуйко В. М. Вы и ваши дети. Психология семи. Ростов-на-Дону : «Феникс», 2004. 448 с.
6. Папір О. О. Труднощі внутрішньосімейних стосунків один із факторів девіантної поведінки дітей. *Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика*. Київ : Миленіум, 2002. С. 267–272.
7. Нікітіна О. І. Вплив типу сім'ї на розвиток акцентуації характеру в дитини. *Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика*. Київ : Миленіум, 2002. С. 256–262.
8. Руководство по предупреждению насилия над детьми / под ред. Н. К. Асановой. Москва : ВЛАДОС, 1997. 512 с.
9. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. Москва : Апрель-Пресс, 2000. 512 с.